

dinbilimleri

Akademik Araştırma Dergisi

NAHI TERİMLERİ

ISSN: 1303-9199

Cilt:8 Sayı:2 Nisan / Mayıs / Haziran 2008

NAHİV TERİMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜRECİ

Ali BULUT*

ÖZET

Bu makalede nahiv terimlerinin ortaya çıkış süreci incelenmiştir.

Çalışma bir giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte terim konusuna kısaca değinilmiştir. Birinci bölümde nahiv terimlerinin ortaya çıkış süreci ele alınmış, ikinci bölümde ise Ebu'l-Esved ed-Dueli'den hicri III. asrın sonuna kadar olan dönemde terimlerin gelişmesine katkıda bulunan âlimler zikredilmiştir. Gelişme sürecinde ortaya çıkan bu terimlerden birçoğu bugün hâlâ kullanılırken bir kısmı da ya kısaltılmış ya da değiştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, Terim, Süreç.

ABSTRACT

The Process of Appearing of Arabic Grammar Terms

In this article studied the process of appearing Arabic grammar terms. This study includes an introduction, two parts and a result. In the introduction studied the matter of terms. In the first part studied the process of grammar terms and in the second part the scientists from Ebu'l-Esved ed-Dueli to the end of h. III. Century that affect the process of development of Arabic grammar terms. Many of this terms that appeared in the process of development use today, but some of them shortened or changed.

Key Words: Arabic Grammar, Term, Process.

Giriş

Terim Ne Demektir?

Terim, Arapça'da صلح kökünden türemiş olan ıstılâh ve mustalah lafızlarıyla ifade edilmektedir. Bu iki lafız اصطلح fiilinden mastardır. Bunların kökeni olan salâh lâfzı fesâdın zıddı olup ittifak anlamına da gelmektedir.¹

* (Dr.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Samsun, e-mail: alibulut55@gmail.com.

¹ Mahmûd Fehmî Hicâzî, "İlmü'l-Mustalah", *Mecelletu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye*, Sayı 59, Kahire, Rebiulevvel 1407/1986, s. 49.

Türkçe'deki terim lafzı ise, Lâtince'de *son*, *sınır* anlamına gelen *terminus* lafzına benzetilerek *derlemek* fiilinin eski şekli olan *termek* -im eki getirilerek türetilmiştir. Terim karşılığında batı dillerinde *term*, *terminus*, *tèmrine*, *terme*, *termino*, *termin*, *termo*, *termi* gibi benzer lafızlar kullanılır.²

Terim/ıstılah "Bir grubun belirli bir konuda ittifak olmaları."³ "Bilim ve sanat dallarında kullanılan anlamı daralmış söz ve bir tanımın özeti."⁴ "Bir bilim, sanat, meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı olan söz"⁵ "Özel alanların kavramlarına verilen ad"⁶ vb. şekillerde tanımlanır.

Terim kavramı için kesin bir sınır çizme olanağı yoktur. Günlük konuşmalarda kullanılan kâğıt lafzı terim olmazken, kâğıtçılıkla ilgili bir el kitabında ya da bir sözcükte geçen kâğıt lafzı bir terim sayılabilir. Yine otomobil, telefon, radyo, televizyon, uçak, tren sözcükleri, bunlar ilk bulunduğu, ilk tanıtıldığında terim niteliği taşımış olsalar bile bugün terim olmaktan çıkmış, temel sözcüklüğü içinde düşünülür hale gelmişlerdir. Ancak elektroniğe ilişkin bir sözlükte geçen radyo ve televizyon yine birer terimdir.⁷ Yani kelimelerin sözlük anlamlarının yanında bir de terim olmak anlamı vardır.

Terimlerin ortaya çıkışı her türlü ilmi etkinliğin temeli sayılır. Terim üretilirken genelde şu yollar takip edilmiştir⁸:

a. Sözlük anlamına yeni bir anlam yüklenerek kelimenin bilimsel bir anlam kazanması.

² Soner Gündüzöz, *Arapçada Kelime Türetimi*, Samsun, 2005, s. 220; Hicâzî, *a.g.m.*, s. 51-52.

³ Ahmed Rıza, *Mu'cemü Metni'l-Luğa*, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut, 1959, III, 478.

⁴ Kantemir, Enise, *Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Engin Yayınevi, Ankara, 1995, s. 186.

⁵ *Türkçe Sözlük*, Heyet, TDK, Ankara, 1988, II, 1458.

⁶ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara, 2003, III, 40.

⁷ Aksan, *a.g.e.*, III, 40. Benzer ifadeler için bkz. Hâmid Sâdık Kuneybî, "el-Alâkatu beyne'l-Mustalah ve'l-Lafzi'l-Hadâri", *Mecelletu Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyeti'l-Urdunî*, Yıl 17, Sayı 15, 87-90.

⁸ Muhammed Ali ez-Zerkân, "Tedâhulu'l-Mustalahâti'l-İlmiyye beyne'l-Muhaddisin ve'l-Lugaviyyin ve'l-Fukahâ", <http://www.alarabiyah.ws/showpost.php?postid=274>

- b. Kelimenin kök harflerinden hareketle yeni kelime türetilmesi.
- c. Yabancı kökenli kelimelerin anlamca terceme edilmele-ri.
- d. Yabancı kelimelerin değişerek veya değişmeden lafzıyla birlikte yeni dile uyarlanması.

Hangi ilim dalına ait olursa olsun terim, o ilmin mantığıyla uyumlu olmalı, onun muhtevasını ifade edebilmelidir. Bunun yanında her bir terimin sözlük anlamıyla terim anlamı arasında ya bir ilgi ya bir ortaklık ya da bir benzerlik mutlaka olmalıdır. Ayrıca bir terim tek bir anlama işaret etmelidir ve bir terimin anlama delaleti efrâdını câmi, ağıyârını mâni olmalıdır. Ve terimin kolayca söylenebilmesi için kısa olması gerekir.⁹

İbn Haldûn (ö.808/1406)'a göre bir ilim dalında terimlerin çeşitliliği, o ilmin öğrenilmesini zorlaştıran sebeplerdendir.¹⁰ Bunun yanında terimlerin noksan ve yetersiz olduğu durumlarda da yine aynı zorluk söz konusudur.

İslâmiyetin gelmesiyle birlikte hayatın bütün alanlarında görülen değişiklikler dil alanında da kendini göstermiştir. Yeni dinle birlikte yeni yeni terimler de ortaya çıkmıştır. Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şeriflere baktığımız zaman Arapça'da kullanılan kelimelere yeni anlam yüklenerek kelimelerde anlam boyutunun genişlediğini görürüz. Meselâ *salât* lafzı *dua* anlamında insanlar tarafından bilinirken Kur'ân ve sünnette *belirli vakitlerde yapılan ibadet* anlamında da kullanılmıştır. *Zekât, hac, vudû, teyemmüm* vb. lâfızlar da böyledir. Bunları çoğaltmak mümkündür.¹¹

İlk dönemlerden itibaren âlimler çeşitli ilim dallarına ait terimler için eserler yazmışlardır. Bu eserlerin başlıklarında ilk önceleri, *elfâz, kelimât*, isimleri kullanılırken daha sonra *istilâhât*,

⁹ Ahmed, Nevzâd Hasen, *el-Menhecu'l-Vasfi fî Kitâbi Sibeveyh*, Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, Bingazi, 1996, s. 63; Mustafa eş-Şihâbi, *el-Mustalahâtu'l-İlmiyyetü fî'l-Luğati'l-'Arabiyye Beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs*, Dimeşk, 1988, s. 6; Aksan, *a.g.e.*, III, 41.

¹⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, Dâru's-Şa'b, Kahire, ts., s. 500.

¹¹ Zerkân, *a.yer.*; Bu gibi terimler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Çelik, *Kur'ân-ı Kerim İle Yeni Mânâ Kazanan İstilahların Câhiliyye Dönemindeki Kullanışları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1991.

ta'rifât vb. adlar kullanılmıştır. Bu alanda ilk eser olarak İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i sayılmaktadır. Daha sonra Ahmed b. Hamdân er-Râzî (ö. 322/)'nin *ez-Zîne fi'l-Kelimâti'l-İslâmiyye*'si, Hârizmî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ı, Nevevî'nin *Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Kunâ'sı*, Ali b. Yûsuf el-Âmidî'ni *el-Mubeyyin fi Şerhi Elfâzi'l-Hukemâ' ve'l-Mütekellimîn*'i, İbn Arabî'nin *Risâle (fi'l-Mustalâhâti's-Sûfiyye)*'si, Curcânî'nin *Ta'rifâtı*, Ebu'l-Bakâ'nın *el-Kulliyâtı* ve Sem'ânî'nin *el-Ensâbı* terimlerle ilgili telif edilen başlıca eserlerdendir.¹²

Terimler konusu bugün ilmu'l-mustalah/terim bilimi/terminologie adında ayrı bir bilim dalı çatısı altında incelenmektedir. Birçok ülkede bu alanla ilgili çalışmalar, ulusal ve uluslar arası kurumlar, enstitüler, dernekler, üniversiteler, araştırma laboratuvarları, terim bilgi bankaları gibi özel kurumlar yoluyla sürdürülmektedir. Bu şekilde terim araştırmaları devletler ve kurumlar bazında sistemli bir şekilde yürütülmektedir.¹³

1400 yıllık kültür mirasımız olan nahiv, sarf, belâgat, tecvid, fıkıh, fıkıh usûlü, mantık, meânî, kelâm, hadis usûlü, tefsir bilimleri ile dilbilimin, yazın ve deyiş bilimin yöntem, teori ve kavramları arasında sıkı ilişkiler olduğu bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir.¹⁴ Yani Batı'da kavram ve terim konusunda İslâmî ilimlerden de yararlanılmaktadır.

Batı'da terimlerin geliştirilmesi yönünde bu şekilde değişik çalışmalar yapılırken asırlar boyu âlimlerin elinde olgunlaşmış olan başta nahiv ilmi olmak üzere bütün İslâmî ilimlere ait terimlere yönelik çalışmaların da sistemli bir şekilde yürütülmesi büyük bir ihtiyaçtır.

Terimler birer tanımdır, belli bir kavramın tanımıdır. Bu yüzden köklerini bilmek zorundayız. Köklerini bilmezsek, tanım olmaktan çıkarlar; "sadece bir nesnenin yahut bir kavramın adı

¹² Muhammed Rızâ eş-Şebîbî, "Turâsunâ'l-Kadim mine'l-Mustalahât Mezânnuhû ve Masâdiruhû", *Mecelletu Mecmai'l-Lugati'l-Arabiyye*, Sayı 19, Kahire, 1962, s. 54-57; Hicâzî, *a.g.m.*, s. 50-51.

¹³ Hicâzî, *a.g.m.*, s. 61-62; Rıza Filizok, "Bilim Hayatımızın Önündeki Engel Terim Meselesi", http://www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=News&new_topic=7

¹⁴ Filizok, a.yer.

olmuş bir ses” durumuna düşerler. O zaman da kavramı anlamamış oluruz.¹⁵

Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkışı

Nahiv, i'râb, ref, nasb, cer vb. nahiv ilmine ait birçok terimin ilk anlamları, bu ilim doğmadan önce de Araplar tarafından biliyordu. Onlar, *açıklamak* anlamında *i'râb'ı*, *yükseltmek* anlamında *refi*, *birleştirmek* anlamında *damme*'yi, *açmak ve geniş* anlamında *feth'i*, *dikmek* anlamında *nasb'ı*, *deveyi çekmek* anlamında *cerr'i*, *rüzgâr, yağmur ve öfkenin dinmesi* anlamında *sûkûn'u*, *benzemek* anlamında *muzâr'i*yi günlük konuşmalarında kullanıyorlardı.¹⁶ Ancak daha sonra bu lafızlar, dil âlimleri tarafından kullanılmak suretiyle, asıl anlamlarının yanında terim olarak yeni anlamlar da kazanmışlardır.

Bu lafızların, terim olarak nasıl ortaya çıkıp geliştiğini açıklayabilmek için öncelikle bu ilmin ortaya çıkış sürecinin incelenmesi gerekir. Arap dili gramerine ait ilk çalışmaların Basra şehrinde Ebü'l-Esved ed-Düeli (ö.67/686) ve talebeleri tarafından başlatıldığı,¹⁷ bu nedenle nahiv terimlerinin ilk defa bu şehirde doğduğu birçok kaynakta zikredilmektedir.¹⁸

Fetha, damme ve kesra terimlerinin kökeni:

Nahiv ve terimlerinin ilk olarak ne zaman ve ne şekilde ortaya çıktığıyla ilgili değişik rivâyetler vardır. Ancak bütün rivâyetlerin ortak yönü, nahvin ortaya çıkışının Kur'an-ı Kerim tilâvetinde ve konuşmalarda görülen *lahn* olgusuyla irtibatlı oluşudur. Lahni engellemek amacıyla Ebu'l-Esved tarafından Kur'an'ın okunmasını kolaylaştırmak ve hatalı okuyuşu engelle-

¹⁵ Hikmet Dizdaroğlu, *Türk Dili*, c. XII, s. 133, yıl 1962, s. 37.

¹⁶ Muhammed Keşşâs, "Mustalahu'n-Nahvi'l-Arabî beyne'l-Asli'l-Mâddi ve't-Tatavvuri'd-Delâli 1-2", <http://www.alarabiyah.ws/showpost.php?postid=290>, <http://www.alarabiyah.ws/showpost.php?postid=289>

Bu makale, *Mecelletu't-Turâsi'l-Arabî*, Sayı 68, Yıl 17, Ağustos 1997'de yayınlanmıştır.

Ayrıca bu lafızlar için bkz. Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 2001, s. 132, 360, 436, 547, 552, 616, 727, 962-963.

¹⁷ Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-Arabiyye*, Beyrut, 1996, II, 122-123.

¹⁸ Hulûsi Kılıç, "Basriyyûn" mad., *DİA*, V, 117.

mek için Kur'an'a i'rab alâmetleri olan, hareke mahiyetindeki noktalar konulur.¹⁹ Bu faaliyet bazı rivâyetlerde nahiv ilminin doğuşu olarak gösterilirken, bazı rivâyetlerde de nahvin doğuşu ile Kur'an'ın harekelenmesi birbirinden ayrı telakki edilir. Fakat çoğu ilim adamı tarafından kabul edilen, nahiv ilminin ilk defa ortaya çıkışının direkt Kur'an'la irtibatlı olduğu görüşü şöhret bulmuştur.

Bu meşhur rivâyete göre, Basra valisi Ziyad b. Ebîhi (ö.53/673) dil yanlışlarının yayıldığını görünce Ebu'l-Esved'den insanların Kur'an okumalarını kolaylaştırıp hata yapmalarını engelleyecek işaretler koymasını ister. Ebu'l-Esved ilk önce bu işi yapmaktan çekinir. Ancak daha sonra ahaliden birinin "أَنَّ اللَّهَ بَرِعَ مِنْ" "رَسُولُهُ" (Tevbe/9:3) âyetindeki "رَسُولُهُ" kelimesini anlamı "Allah, müşriklerden de rasûlünden de uzaktır" olacak şekilde zamme yerine kesra ile okuduğunu görünce hemen Ziyâd'a giderek istediğini yerine getireceğini ve kendisine bir kâtip vermesini ister. Ziyâd'ın gönderdiği otuz kişi arasından Abdu'l-Kays kabilesinden birini kâtip olarak seçer. Ona renkli mürekkeple fetha yerine harfin üzerine bir nokta, kesra yerine altına, zamme yerine önüne bir nokta ve tenvin yerine de ikişer nokta koymasını emreder. Bu şekilde Kur'an'ın tamamı noktalanır.²⁰ Ebu'l-Esved kâtibine şöyle der:

¹⁹ Sirâfî, *a.g.e.*, Ebû Sa id el-Hasen b. Abdullâh, *Kitâbu Ahbâri'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn* nşr. F. Krenkow, Paul Geuthner, el-Matba'a el-Kâtülikuyye, Paris, 1936, Beyrut, 1936, s. 13, 16; ed-Dâni, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Muhkem fî Nakt el-Mesâhif*, nşr. İzzet Hasen, Matbûât Müdiriyyet İhyâ' et-Türâs el-Kadîm, Dimeşk, 1960, s. 4-6; el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fî Sinâati'l-İnşâ*, nşr. Muhammed Huseyn Şemsüddin, Dârul-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, III, 154-155; el-Kattân, Mennâ Halil, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut, 1990, s. 150.

²⁰ Sirâfî, *a.g.e.*, s. 16; İbnu'n-Nedîm, Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, ts., s. 61-62; Dâni, *a.g.e.*, s. 3; el-Kiftî, Ebu'l-Hasen Cemâlüddin Ali b. Yûsuf, *İnbâhu'r-Ruvât 'an Enbâ' en-Nuhât*, nşr. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim, Dâr el-Fikr el-'Arabî, Kâhire, 1986, I,40; İbn el-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhayy Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab*, Beyrut, ts., I, 114-115; ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûm el-Kur'an*, Mısır, ts., I, 401; Ilse Lichtenstadter, "Nahiv" mad. *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1964, IX, 35-36 (Bu madde Nihad M. Çetin tarafından genişletilerek ikmal edilmiştir.).

"إِذَا رَأَيْتِي قَدْ فَتَحْتُ فَمَيِّ بِالْحَرْفِ فَائْقُطُ نُقْطَةً فَوْقَهُ عَلَى أَعْلَاهُ. وَإِنْ ضَمَّمْتُ فَمَيِّ فَائْقُطُ نَقْطَةً بَيْنَ يَدَيِ الْحَرْفِ وَإِنْ كَسَرْتُ فَاجْعَلِي النُّقْطَةَ مِنْ تَحْتِ الْحُرُوفِ"

Burada kullanılan lafızlar terim olmasa da *fetha*, *damme* ve *kesra* gibi irab alâmetlerinin ilk kökleridir.

İsim, fiil ve harf terimleri:

Nahvin doğuşuyla ilgili meşhur rivâyetlerden²¹ birine göre ise nahiv ilminde ilk defa kullanılan terimler kelimenin kısımlarını oluşturan *isim*, *fiil* ve *harf* terimleridir. Rivâyete göre, bir gün, Ebu'l-Esved, kızıyla beraberken kızı ona: "يا أبتِ ما أشدُّ الحرِّ!" der. Ebu'l-Esved kızının havanın en sıcak olduğu zamanı sorduğunu zanneder. Çünkü kızı taaccüp fiilini fetha yerine zammeyle okumuştur. "Safer ayı" diye cevap verir. Bunun üzerine kızı "Babacığım! Ben sana havanın ne kadar sıcak olduğunu söyledim, havanın ne zaman daha sıcak olduğunu değil." der. O da kızına "O zaman -ما أشدُّ الحرِّ- de." der ve Hz. Ali (r.a.)'nin yanına giderek "Araplarla acemler birbirine karıştığı için Arapça gitmiştir. Eğer böyle devam ederse Arapça yok olacaktır." dediğinde, Ali b. Ebî Tâlib (r.a.) sebebini sorar, o da hadiseyi nakleder. Bunun üzerine Hz. Ali (r.a.) ondan bir sahîfe getirmesini ister ve getirdiği sahîfeye "Kelam yalnızca isim, fiil ve harften ibarettir." cümlesini yazdırır.²² Bazı kaynaklarda ise Hz. Ali'nin kendisi lahnin yaygınlaşmasını gerekçe göstererek Ebu'l-Esved'e Arapça'nın esaslarını bir kitapta toplama düşüncesini aktarır. Üç gün sonra Ebu'l-Esved tekrar onun yanına gidince Hz. Ali ona "İsim, müsemmanın kendisinden; fiil de hareketinden haber veren şeydir. Harf ise manayı haber verir, fakat ne isimdir ne de fiil." yazılı bir sayfa verir ve Ebu'l-Esved'den bunun devamını araştırıp yazmasını ister. Devamında Ebu'l-Esved'e "Eşya üçe ayrılır: Açık (zahir), gizli (muzmar) ve ne açık ne de gizli olan şey" der. Rivâyetin devamında Ebu'l-Esved şöyle der: "Bu esaslara bazı şeyler ilâve ettim ve bunları Ali b. Ebî Tâlib'e gösterdim. Bunlar *nasb harfleriydi* ve *inne*, *enne*, *leyte*, *lealle* ve *keenne*'yi yazmış, *lâkinne*'yi yazmamış-

²¹ Diğer rivâyetler için bkz. El-Kıftî, *a.g.e.*, I, 39-44.

²² El-İsfehânî, Ebu'l-Ferec Ali b. el-Huseyn, *el-Ağânî*, nşr. Abdullah el-Alaylı v.d., Beyrut, 1986, XII, 347; İbn el-Esir, Ebu'l-Feth Ziyâüddin Nasrullah b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Meselu's-Sâir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir*, nşr. Ahmed el-Hüfî, Bedevî Tabâne, Kâhire, ts., I, 42-43.

tim. Bana niye yazmadığımı sordu. Ben de “Bunlardan olduğunu sanmıyorum” deyince “Aksine o da bunlardan. Onu da bunlara ekle” dedi.²³

Bazı rivâyetlerde ise kızı taaccub konusunda yanlış yaptığı için ilk defa *taaccub* bâbını yazmıştır.²⁴

Görüldüğü gibi *zâhir*, *muzmar* terimleri ilk defa Hz. Ali tarafından, *nasb harfleri* ve *taaccub* ise Ebu'l-Esved tarafından kullanılmıştır.

Fâil, mef'ûl vb. bazı terimler :

Ebu'l-Esved Farslı Sa'd isminde birinin “إن فرسي طالع” “Atım topallıyor” yerine ضالع “eğriliyor” ifadesini kullanması üzerine “Bu mevâlî, İslâm'a girip bize kardeş oldular, onların konuşmaları için bir şey yapsak” der ve *fâil* ve *mef'ûl* bâblarını yazar.²⁵

Nitekim İbnu'n-Nedîm (ö.385/965), Ebu'l-Esved'e ait fâil ve mef'ul bablarını içeren talebesi Yahyâ b. Ya'mer tarafından Çin kâğıdına yazılmış birkaç varaklık bu risaleyi gördüğünü, ancak bu varakların daha sonra kaybolduğunu söyler.²⁶ Bütün bunlara binaen Ebu'l-Esved hem nahiv ilminin kurucusu,²⁷ hem de nahiv sahasında ilk müellif olarak kabul edilir.²⁸

²³ İbnu'l-Enbârî, Ebû el-Berekât Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Nuzhetu'l-Elibbâ' fi Tabakâti'l-Udebâ'*, nşr. Muhammed Ebû el-Fazl İbrahim, Kahire, ts., s. 4-5; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ'*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Mısır, 1952, s. 181.

²⁴ İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 10.

²⁵ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 60.

²⁶ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 61; el-Kettânî, Abdülhay b. Abdülkerim el-İdrisi, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut, ts., II, 274-275.

²⁷ İbn Selâm el-Cumahî, *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ*, nşr. Mahmûd Muhammed Şâkir, Dâru'l-Medenî, Cidde, ts., I, 12; İbn Kuteybe, *el-Me'arif*, nşr. Muhammed İsmâil Abdullah es-Sâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, 1970, s. 192; Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Beyrut, 1952, IV, 503; Ebu'l-Tayyib el-Luğavî, *Merâtib en-Nahviyyîn*, Kâhire, ts., s. 6-8; Sîrâfî, *a.g.e.*, s. 13; İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 61; el-Kiftî, *a.g.e.*, I, 42-44; İbnu'l-Esîr, İzzüddin Ebû el-Hasen Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, yy., ts., III, 103; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyiz es-Sahâbe*, Kâhire, 1328, II, 242.

²⁸ İbn Kuteybe, *Kitâbu's-Şi'r ve eş-Şu'arâ*, nşr. Muhammed Bedruddin Ebû Firâs en-Na'sânî el-Halebî, Mısır, 1322, s. 171; es-Sîrâfî, *a.g.e.*, s. 18; el-Kiftî, *a.g.e.*, I,41; İbn Haldûn, *a.g.e.*, s. 515; Corci Zeydân, *a.g.e.*, II, 11.

Nahiv terimi:

Sözlükte *yönelmek*, *izini takip etmek* anlamına gelen *nahiv* kelimesi, isim olarak *yön*, *taraf* ve *yol manasına* gelmektedir.²⁹ Bu kelime hem isim hem de mastar olarak kullanılmıştır, ancak Sibeveyh isim olarak kullanımının daha yaygın olduğunu söyler.³⁰ *Nahiv* isminin kaynağıyla ilgili değişik rivâyetler daha vardır. Bunları maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

a. Bunlardan birine göre Hz. Ali, Ebu'l-Esved'e bu ilmin bir takım esaslarını öğretince Ebu'l-Esved "استأذنته أن أضع نحو ما صنع" "Ondan yaptığı şekilde devam etmek için izin istedim" der. Onun, bu ifade kullandığı *نحو* / *nahiv* lafzı bu ilmin adı olur.³¹

b. Başka bir rivâyette Hz. Ali, Ebu'l-Esved'e "أُتِحَ هذا النحو" "Bu şekilde devam et" ifadesini kullanır.³² Buna binaen bazı ilim adamları *nahiv* isminin buradan kaynaklanarak kullanıldığını ve bu ilmin adı olduğunu söylerler.³³ Halil b. Ahmed bu ifadeyi "أُنْحُوا" "Bunun gibi devam edin" şeklinde verir ve bu sözü, Ebu'l-Esved'in Arapça'nın esaslarını yazdıktan sonra talebelerine söylediğini nakleder.³⁴

c. Yine Ebu'l-Esved, Arapça'ya dair derlediği bazı bilgileri Hz. Ali'ye gösterince kendisine "ما أحسنَ هذا النحو الذي نحوُت" "Takip ettiğin bu yol ne güzel!" dediğini ve bundan dolayı nahiv ilmine bu adın verildiğini söyler.³⁵

d. Bu konudaki diğer bir görüşe göre ise Kur'ân okutanlarla muallimlerin bir ifade konusundaki düzgün (fasih) örneği belirtmek üzere "Bu hususta Arapların nahvi şöyledir" gibi klişeleşmiş

²⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., XV, 309-310; İsmail Durmuş, "Nahiv" mad., *DİA*, XXXII, 300.

³⁰ Sibeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire, 1988, I, 416; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XV, 309.

³¹ İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, ts., s. 59-60.

³² İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 4-5; Suyûtî, *a.g.e.*, s. 181.

³³ Durmuş, *a.g.mad*, *DİA*, XXXII, 300.

³⁴ Halil b. Ahmed, *a.g.e.*, s. 946.

³⁵ İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 5.

söylemleri tekrar etmelerinin de bu terimleşmede rol oynadığı kabul edilir.³⁶

Ayrıca Ebu'l-Esved'e "من أين لك هذا الشعر؟" "Nahvi nereden öğrendin?" diye sorulunca Ali b. Ebî Tâlib'den şeklinde cevap vermesi³⁷ nahiv teriminin daha Ebu'l-Esved hayatta iken insanlar arasında yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Arap şiirinde ilk defa Ferezdak (ö.114/732) *nahviyyîn* terimini kullanır. İbn Ebî İshâk el-Hadramî'yi hicvettiği beyit şöyledir³⁸:

وَاللّٰهُ لَأَهْمُوكُمْ بَيْتٍ يَكُونُ شَاهِدًا عَلَى السَّنَةِ التَّحْوِيْنَ أَبَدًا

Vallahi seni öyle bir beyitle överim ki

Nahivcilerin dilinde ebediyen şahid olarak kalır

Ferezdak'tan önce *nahv* mastarı Araplar arasında yaygın olarak kullanılmaktaydı. Ancak zarf olarak da kullanılmıştır. Ebu'l-Hasen'in şu beytinde olduğu gibi³⁹:

تَرْمِي الْأَمَاعِيْرَ بِمُحْمَرَاتٍ بِأَرْجُلِ رُوحٍ مُّحْتَبَاتٍ
يُحْدُو بِهَا كُلُّ فَيْ هَيَاتٍ وَهَنْ نَحْوِ الْبَيْتِ عَامِدَاتٍ

Kısaca ifade edilecek olursa kaynaklarda geçtiği gibi Ebu'l-Esved *fâil*, *mef'ûlun bih*, *muzâf*, *ref*, *nasb*, *cer* ve *cezm harfleri* gibi terimleri ilk kullanan âlimdir.⁴⁰

İ'râb Terimi

Kaynaklara bakıldığında Arap dilinde ilk lahn olaylarının kelime sonlarının yanlış okunması şeklinde yani i'râbta ortaya

³⁶ Durmuş, a.g.mad., *DİA*, XXXII, 300.

³⁷ İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 11.

³⁸ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 12-13.

³⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, nşr. M. Ali en-Neccâr, Beyrut, ts., I, 34; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XV, 310; Cevherî, *Sihâh*, nşr. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Beyrut, 1987, I, 271. Nahiv lafzının yönelmek, yön, kadar, gibi, tür anlamlarında isim, fiil, zarf olarak kullanımını gösteren şu beyti de burada vermek istiyoruz:

نَحْوَنَا نَحْوُ دَارِ يَا حَبِيبِي لَقِينَا نَحْوُ الْفِ مِّنْ رَّقِيبٍ
وَجَدْنَا هُمْ جِبَاعًا نَحْوُ كَلْبٍ تَمَنُّوا مِنْكَ نَحْوًا مِنْ شَرَابٍ

⁴⁰ Cumahî, *a.g.e.*, I, 12; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, II, 729; Tevfik Rüşdü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed" mad., *DİA*, XV, 312.

çıktığı anlaşılır.⁴¹ Bu nedenle de nahiv ilmi Kur'ân'ın Ebu'l-Esved tarafından harekelenmesiyle başlamıştır. Ancak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "Kur'ân'ı i'rab edin, anlaşılması zor kelimelerini (garîb) araştırın."⁴² şeklindeki hadisinden maksadın kelime sonlarının i'râbı olduğu ifade edilmiştir.⁴³ Ancak kanâatimizce hadîs-i şerifteki i'râb, sözlük anlamında yani *açıklamak* karşılığı olarak kullanılmış olup terim anlamında değildir. Aynı şekilde bu anlamda gelen ⁴⁴ "الَّتِي تُعْرَبُ عَنْ نَفْسِهَا" "Dul kadın kendisi açıkça söyler" hadîs-i şerifi de bu kanâatimizi güçlendirmektedir.

Ebu'l-Esved'den Hicrî III. Asrın Sonuna Kadar Terimlere Katkısı Olan Âlimler

Ebû'l-Esved'den sonra bu alanda en önemli pay, onun Arapça derslerine katılan talebelerindir. Rivâyete göre Ebu'l-Esved, derslerine devam çok sayıdaki talebeleri için nahvin esaslarını daha da tafsilatlı hale getirmiştir.⁴⁵ Onun başlıca talebeleri oğlu Atâ, Yahyâ b. Ya'mer (ö.127/745), Meymûn el-Akran, Anbesetu'l-Fîl, Nasr b. Âsım (ö.87/706) ve Abdurrahman b. Hürmüz (ö.117/735)'dür.⁴⁶

Bunlar içerisinde Anbese, Ebu'l-Esved'in en parlak öğrencisi olmuş ve nahvi öğrenmiştir.⁴⁷ Bazı rivâyetlere göre ise Ebu'l-

⁴¹ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 5; ez-Zubeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Endelûsî, *Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn*, Kahire, ts., s. 1-2.

⁴² El-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1985, I, 23; el-Hindî, Alâuddin Ali el-Müttakî b. Hüsâm, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Halep, ts., I, 607, nr. 2780,2781.

⁴³ Durmuş, a.g.mad., *DİA*, XXXII, 300.

⁴⁴ İbn Cinnî, *a.g.e.*, I, 36; Aclûnî bu hadisin Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde geçtiğini, bu lafzın ise İbn Mâce ve İbn Hanbel'e ait olduğunu söyler. Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs amma's-tehera mine'l-Ehâdisi alâ Elsineti'n-Nâs*, Beyrut, 1985, I, 391.

⁴⁵ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁶ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 11; İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 62; İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁴⁷ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 11; Sirâfî, *a.g.e.*, s. 24-25; İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 13.

Esved'den sonra nahiv ilmini Yahyâ b. Ya'mer devam ettirmiş, onun fâil ve mef'ûl babıyla ilgili bilgilerine ilâveler yapmıştır.⁴⁸

Anbese'nin en parlak öğrencisi ise Ebu'l-Esved'in ölümünden sonra onun derslerine de devam eden Meymûn el-Akran'dır.⁴⁹ O, Anbese'den sonra insanlara nahiv ilmini öğretmiş, konuları daha da şerhetmiştir.⁵⁰

Ebu'l-Esved'den sonra talebeleri Anbese, Yahyâ b. Ya'mer ve Meymûn'dan nahiv ilmini devam ettiren âlimler olarak bahsedilmesi kanaatimizce *nahiv* teriminin bu ilmin özel adı olarak yerleşip yaygınlaştığını göstermektedir.

Anbese ve Yahyâ b. Ya'mer'in en önemli öğrencisi Abdullah b. Ebî İshak el-Hadramî (ö.127/745)'dir. İbn Ebî İshâk'ın her ne kadar nahivle ilgili bir eser yazdığına dair kaynaklarda bir bilgi olmasa da *el-Kitâb* başta olmak üzere birçok nahiv eserinde onun görüşlerinin aktarılması onun nahiv ilmindeki önemli payını göstermektedir. "Basra'nın âlimi" ünvanı verilen Abdullah hocalarının nahivle ilgili bilgilerini daha da teferruatlandırmış, nahve kıyası tatbik etmiştir. Kıyası ve illetleri nahiv ilminde yaygınlaştıran kişi Abdullah b. Ebî İshâk'tır.⁵¹

Kiyasa büyük önem veren İbn Ebî İshâk, kıyasa muhalefet eden fasih Arapları ve şairleri tenkit etmiştir.⁵² Şair Ferezdak'ı bir beytinde kıyasa muhalefetinden dolayı tenkit etmiş, o da İbn Ebî İshak'ı başka bir beyitle hicvederek cevap vermiştir. Ama İbn Ebî İshâk, Ferezdak'ın bu hiciv içeren beyitte de yanlış yaptığını söylemiştir.⁵³ Talebeleri İbn Ebî İshâk'ın derslerindeki notlarından hemzeyle ilgili bir kitap yazmışlardır.⁵⁴

⁴⁸ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 13; Sirâfî, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁹ Sirâfî, *a.g.e.*, s. 25; İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁰ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 12.

⁵¹ Cumahî, *a.g.e.*, I, 14.; Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 12-13; Minâ İlyâs, *el-Kiyâs fi'n-Nahv*, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1985, s. 10-11.

⁵² Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi* (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar), İst., Edebiyat Fakültesi Basımevi, İst., 1996, s. 201, 243-244.

⁵³ Cumahî, *a.g.e.*, I, 17; Zubeydî, *a.g.e.*, s. 32; el-Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, *Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Lisâni'l-Arab*, Beyrut, ts., I, 115; İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 27.

⁵⁴ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 12; Hulûsi Kılıç, "İbn Ebû İshak" mad., *DİA*, XIX, 435.

Nahivle alakalı olan ve isimleri bilinen ilk eserler İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö.149/766)'ye ait olan *el-İkmâl* ve *el-Câmi'* adlı, biri muhtasar diğeri daha geniş, iki eserdir.⁵⁵ Yalnızca kaynaklarda adları zikredilen ve günümüze ulaşmayan bu iki eserle birlikte – Ebu'l-Esved'in birkaç varaklık risâlesi hariç- nahiv terimleri de ilk defa olmak üzere bir kitap içerisinde yazıya geçirilmiştir. Muberrid (ö.285/898), İsâ b. Ömer'in bu iki eserinden birisine ait bazı sayfaları gördüğünü, bunların nahvin esaslarına işaret eden öz bilgiler olduğunu söyler.⁵⁶ Bunun yanında bazı kaynaklarda Sîbeveyh'in el-Kitâb'ının esasını, İsâ'nın bu eserlerinden birisinin oluşturduğu yolundaki rivâyete bakıldığında⁵⁷ İsâ b. Ömer'in kullandığı terimler *el-Kitâb* vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmıştır.

Bu söylediklerimizi özetler mahiyette Ebû Ubeyde şöyle der: "Nahvi ilk ortaya koyan Ebu'l-Esved ed-Duelî'dir. Sonra Meymûn el-Akran, sonra Anbesetu'l-Fîl, sonra Abdullah b. Ebî İshâk sonra da İsâ b. Ömer'dir."⁵⁸

Adı geçen bu dilcilerin yanında Ebû Amr b. el-Alâ (ö.154/771), Yûnus b. Habîb (ö.182/798), Halil b. Ahmed (ö.175/791), Ahfeş el-Kebîr, Hammâd b. Seleme (ö.169/785), Hârûn b. Mûsâ (ö.170/786), Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö.187/803), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö.215/830) gibi dilcilerin kullandığı terimlerin kaynaklara aktarılmasında *el-Kitâb*'ın önemli bir yeri vardır.

Özellikle de *el-Kitâb*'ın en önemli kaynağı olan Halil b. Ahmed'in terimlerin gelişmesinde büyük bir payı olmalıdır. Çünkü kaynaklardaki bilgilere göre Sîbeveyh, Halil'in derslerinde tuttuğu notlara, diğer hocalarından aldığı bilgileri de ekleyerek eserini yazmıştır. Sîbeveyh'in dışında Nadr b. Şumeyl, Ahfeş el-Avsat, Asmaî, Muerric es-Sedûsî gibi bir çok talebe yetiştiren Halil'in derslerinde uyguladığı metottan o dönemin bütün âlimleri de istifade etmişlerdir.⁵⁹

⁵⁵ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 23; Nihad M. Çetin, "Arap" mad., *DİA*, III, 296.

⁵⁶ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁷ Çetin, *a.g.mad.*, *DİA*, III, 296.

⁵⁸ İbnu'l-Enbârî, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁹ Topuzoğlu, *a.g.mad.*, *DİA*, XV, 309.

Halil, müstesna bir zihni meleke ile nahiv ilminde dağınık meseleler arasındaki girift ve son derece hassas münasebetleri yakalayıp bunları sağlam kaidelere ve umûmi esaslara bağlamıştır. Onun, dil ve edebiyatın çeşitli sahalarındaki çalışmalarında isabetli ve bugüne kadar değerini korumuş olan birçok ortak hareket noktasını tespit etmiş olduğu görülmektedir.⁶⁰ Bu nedenle nahiv terminolojisinin oluşup sistemli bir hale dönüşmesi aşamasında Halil'in çok büyük bir rolü olmuştur.

Her ne kadar nahivle ilgili olarak Halil b. Ahmed'e *Kitâbu'l-Cumel fi'n-Nahv*,⁶¹ ve *el-Manzûmetu'n-Nahviyye el-Mensûbetu ilâ'l-Halil b. Ahmed*⁶² adlı iki eser nisbet edilse de bunların Halil'e aidiyeti şüphelidir. Hatta bu eserlerde kullanılan konu başlıkları ve terimlere bakıldığında, bunların Halil'e ait olduğunu söylemek nerdeyse imkansızdır. Yapılan araştırmalar *el-Cumel*'in Ebû Bekr İbn Şukayr (ö.316/928)'e ait *el-Muhallâ (Vucûhu'n-Nasb)*⁶³ adlı eser olduğunu göstermektedir.⁶⁴ Bu nedenle Halil'in de nahve ve terimlerine dair bilgilerini Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ına borçluyuz.

Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı nahiv başta olmak üzere dil bilimleriyle ilgili bilgileri bir araya toplayan ilk Arapça ansiklopedi sayılır. Dolayısıyla *el-Kitâb*'ta dil bilimleriyle alakalı o zamana kadar kullanılan hemen hemen bütün terimlerin bulunduğu söylenece abartılmış olmaz. Fakat dil bilimleriyle ilgili terimler o zaman henüz tam yerine oturmamış, tam bir açıklığa kavuşmamıştı. Bu da dil bilimlerinin o dönemde henüz gelişim sürecinde olmasına bağlanır. Bu nedenle de *el-Kitâb*'da bugün kullanmadığımız terimler bulunduğu gibi aradan uzun bir zaman dilimi geçmesine rağmen hâlâ kullandığımız terimler de vardır.⁶⁵

el-Kitâb, sadece Basra ekolü için değil, Kûfe ve diğer ekoller için de vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Sibeveyh'in en büyük muârizlarından Kisâi (ö.189/805)'nin, *el-Kitâb*'ı Ahfeş'ten gizlice

⁶⁰ Topuzoğlu., a.g.mad., *DİA*, XV, 309.

⁶¹ nşr. Nâsr Hüsrev, Hâc Nâyib, Müessesetü'r-Risâle, Tahran, 1410.

⁶² nşr. Ahmed 'Afifi, Kahire, 1995.

⁶³ nşr. Fâiz Fars, Beyrut, 1987.

⁶⁴ Durmuş, a.g.mad., *DİA*, XXXII, 303.

⁶⁵ Sibeveyh'in kullandığı bazı nahiv terimleri için bkz. Ali Bulut, *Sibeveyh'in el-Kitâb'ında Ele Aldığı Bazı Nahiv Konuları, İşleme Yöntemi ve Koyduğu Kurallar* (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun-2003) s. 275-280.

okuduğu anlatılır. Bir diğer muarızı Ferrâ (ö.207/822) öldüğünde yastığının altından *el-Kitâb* çıktığı rivâyet edilir. Halbuki Ferrâ'nın, eserlerinde Sîbeveyh'in adını hiç anmadığı, hatta onun kullandığı terimleri dahi kullanmamaya özen gösterdiği bilinir.

Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*'ında elinden geldiği kadar Basra dil mektebi terimlerini kullanmamaya çalışmıştır. O bu çerçevede *harf-i cer* ve *zarf* terimleri yerine *sıfat*⁶⁶; yine *zarf* karşılığında *mahal*⁶⁷; *hâl* karşılığında *kat*⁶⁸; *munsarif* – *gayr-ı munsarif* yerine *cârî* – *gayr-ı-cârî* (*mucrâ* – *gayr-ı-mucrâ*)⁶⁹; *bedel* yerine *tekrîr* – *tefsîr* – *terceme* – *merdûd* terimlerini⁷⁰ kullanır.⁷¹ Ancak bazı araştırmacıların da ifade ettikleri gibi⁷² Ferrâ'nın kullandığı Kûfî terimlerde belirsizlik ve kapalılık mevcuttur. Bu nedenle de çoğu terim kullanım alanı bulamayıp unutulmuştur. Sadece *nesak*, *cahd* gibi pek azı dilciler tarafından kabul görmüştür.

Hicrî III. asrın sonlarına doğru ise artık nahiv terimlerinin tamamlandığı görülmektedir. Basra mektebinden Cermî, Mâzinî, Kutrub (ö.206/821), Tevvezî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Riyâşî ve Muberrred vb. dil âlimleriyle; Kûfe mektebinden Muhammed b. Sa'dân, İbnu's-Sikkît, Sa'leb ve Tuvâl gibi dil âlimleri önceki çalışmaları şerh, ikmâl ve ihtisâr etmiş, tanımları yeniden gözden geçirmiş ve terimleri tamamlamışlardır.⁷³

⁶⁶ Harf-i cer anlamında sıfat'ı kullandığı yerler: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I, 2; ayrıca bkz. I, 31-33, 119, 322-323, ve tür. Yer; zarf yerine sıfat kullandığı yer: I, 322.

⁶⁷ El-Ferrâ, *a.g.e.*, I, 28, 31, 375, ve tür. yer.

⁶⁸ El-Ferrâ, *a.g.e.*, I, 380, 12, 193, 200, 207, 213, 309, 348, 358, 377, 380, ve tür. yer.

⁶⁹ El-Ferrâ, *a.g.e.*, I, 42-43, 208; 254, 321, ve tür. yer.

⁷⁰ Tekrîr için bkz. el-Ferrâ, *a.g.e.*, I, 50-51, 56, 112, 207, 213, 248, 427, ve tür. yer; tefsîr: I, 181, 279, ve tür. yer; terceme: II, 178; merdûd: . I, 82, 179..

⁷¹ Ferrâ'nın kullandığı başka terimler de vardır. Bkz. Ali Bulut, "el-Ferrâ'nın, *Meâni'l-Kur'ân*'ında Kullandığı Kûfe Dil Okulu'na Ait Terimler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 14-15, Samsun, 2002, s. 323-340.

⁷² Rufeyde, İbrâhim Abdullah, *en-Nahv ve Kutubu't-Tefsîr*, Bingâzî, 1990, I, 202.

⁷³ Durmuş, a.g.mad., *DİA*, XXXII, 303.

Sonuç

Her ilim kendi terimleriyle beraber doğar, gelişir ve olgunlaşır. Terimlerin ilk ortaya çıkışları incelendiğinde sözlük anlamlarıyla terim arasında bir ilgi, ortaklık ya da benzerlik olduğu görülür. Terimler hangi ilim dalı için olursa olsun o ilmin mantığıyla uyumlu olmalı, onun muhtevasını ifade edebilmeli, kısa ve net olmalıdır. Terim karmaşasının olduğu yerde sağlıklı bilgi elde edebilmek zordur. Ayrıca terimlerin yerli yerinde kullanılması konuların anlaşılması açısından önemlidir.

Din bilimleri dallarımıza ait terminoloji çalışmaları beşerî ilim dallarına da olumlu katkı sağlayacaktır. Tabii bu çalışmalarda beşerî ilimlerdeki terminolojiye ait yöntemlerden de yararlanılmalıdır.

Arapça gramerini ifade eden nahiv ilmine ait terminolojinin kaynağı bu ilmin doğuş sürecinde yatmaktadır. Bu süreç incelendiğinde *nahiv* terimi başta olmak üzere bu ilme ait ilk terimlerin Ebu'l-Esved ed-Duelî tarafından kullanıldığı görülmektedir. Ondan sonra talebeleri Yahyâ b. Ya'îmer, Meymûn el-Akran, Anbesetu'l-Fîl, Nasr b. Âsım ve Abdurrahman b. Hürmüz bu süreci devam ettirmişlerdir. Bunlardan sonra da talebeleri diyebileceğimiz Abdullah b. Ebî İshâk, İsâ b. Ömer, Ebû Amr b. el-Alâ, Yûnus b. Habîb, Halîl b. Ahmed, Ahfeş el-Kebîr, Hammâd b. Seleme, Hârûn b. Mûsâ, Ebû Ca'fer er-Ruâsî, Ebû Zeyd el-Ensârî gibi dilcilerin elinde terimler gelişmiştir.

Bu âlimlerin kullandığı nahve ait terimler için bakılabilecek en önemli ilk ve hacimli kaynak Sîbeveyh'in *el-Kütâb*'idir. Bu eser, hem nahiv ilminin hem de sarf, lugat, belâgat, edebî tenkit, kıraat, sesbilim gibi ilim dallarında ilk kullanılan terimleri de ihtivâ etmektedir. Şu an nahiv ilminde kullanılan birçok terim *el-Kitâb* vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır.

Ancak terimleri, bugün anladığımız anlamda yerine oturanlar ise Sîbeveyh ve çağdaşı diğer dilcilerin öğrencileridir. Ahfeş el-Avsat, Cermî, Mâzinî, Tevvezî, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Riyâşî, Muberrred, Muhammed b. Sa'dân, İbnu's-Sikkît, Sa'leb, Tuvâl gibi dil âlimleri hocalarının başlattıkları hareketi devam ettirmişler ve terimlerin olgunlaşmasını sağlamışlardır.

Bu çalışmanın nahiv terimleri ve bunların kökeni üzerinde çalışacak araştırmacılara faydalı olacağı kanâatindeyiz.